

Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ

ԾԻՍԱԿԱՆ ԻՐԵՐԸ ԲԵՆԻԱՄԻՆԻ ԱՆՏԻԿ ԹԱՂՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Թաղման ծեսը համընդհանուր ձևով կարող է բնորոշվել որպես հասարակության մեծածանր անդամի թաղման մախապատրաստման և ընդունված կանոնների համաձայն թաղման իրականացման համալիր գործողություն: Ամեն մի հասարակություն թաղման ծեսն իրականացնում է ավանդաբար ընդունված և կանոնակարգված արարողությունների որոշակի հաջորդականությամբ՝ ելնելով հանգուցյալի սոցիալական, տարիքային, սեռային և այլ հատկանիշներից: Եվ քանի որ թաղման ծեսն իրականացվում է հասարակության որոշ անդամների և ոչ թե ողջ հասարակության կողմից, ենթադրվում է նաև ծեսն իրականացնող խմբի որոշակի վերաբերմունք հանգուցյալի նկատմամբ: Եվ ըստ այդմ էլ թաղման ծեսն իրենից ներկայացնում է նաև մարդկանց որոշակի խմբի կողմից հանգուցյալի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի և գնահատանքի դրսևորում՝ արտահայտված որոշակի գործողությունների շարքով:

Թաղման ծեսը բարդ երևույթ է, և այստեղ իր արտացոլումն է գտնում մարդկային կենցաղավարությունն իր բազմաբնույթ և բազմատեսակ կողմերով: Եվ ինչպես ցանկացած պատմական երևույթ, թաղման կոնկրետ ծեսն իրենից ներկայացնում է բարդ, շարժուն համակարգ, որտեղ առանձին հատկանիշներ գտնվում են որոշակի հարաբերությունների մեջ: Թաղման ծեսի զանազան արարողակարգերի նյութականացված մնացորդները, ինչպես նաև ուղեկցող նյութերի ծիսական բովանդակության վերլուծությունը հնարավորություն են տալիս ծիսական մի քանի առանձնահատուկ դրսևորումներ դիտարկել:

Բենիամինի անտիկ թաղումների ուղեկցող նյութերի հետ գտնվել են ճաներ, կաուրիներ և բոժոժներ, ինչպես նաև երկրաչափական տարբեր ձևեր (եռանկյուն, ձվածիր, ուղղանկյուն, խորանարդ և այլն) ունեցող քարե իրեր: Գ-տաժոների մեծ մասը չունի կիրառական նշանակություն և դամբարանում հայտնվել է զուտ ծիսական դերով: Իսկ արդյոք թաղմանն ուղեկցող, որոշակի կիրառական նշանակություն ունեցող մյուս իրերի (հմայիլներ, հայելի), վնասված կամ թերի լինելը ևս ծիսակարգի արդյունք է: Գ-ուցե ծիսական որոշակի բովանդակություն ունեն նաև դամբարանի ծածկասալերի և կողասալերի քարերի մեջ, ինչպես նաև կմախքի որոշակի մասերում գտնված կավաճերի բեկորները:

Երկրաչափական խորհրդանիշներն ընկած են ծիսականացված առարկաների և ծիսական տարածքի կառուցման հիմքում: Որպես նշանների իմաստաբանություն, դրանք կերպ են առնում են դիցաբանական համակարգում: Քննարկվող նյութերի մեջ առավել օգտագործված երկրաչափական ձևերն են եռանկյունին, ուղղանկյունը, շրջանը, ձվածիրը և խորանարդը: Կիրառական որոշակի նշանակություն ունեցող իրերի քննության ժամանակ երկրաչափական ձևը մղվում է երկրորդ պլան: Կան երկրաչափական ձև ունեցող իրեր, որոնք կիրառական նշանակություն չունեն և այս դեպքում առաջնային դառնում է հենց ձևը:

Թիվ 121 դամբարանից գտնվել է սև քարից մի իր, որը ողորկ մակերեսով եռանկյուն բուրգ է (տախտակ I, նկ. 2): Իրի ողորկ ու փայլեցված մակերեսը ոչ միայն քարի տեսակով է պայմանավորված, այլ հավանաբար նաև՝ երկարատև օգտագործմամբ: Նույն քարից մեկ այլ իր, որը մույնպես եռանկյուն միստեր ունի, և կարող է դիտվել նաև արտաձև, գտնվել է թիվ 54 դամբարանից (տախտակ I, նկ. 3): Գ-տաժոների ծիսական բովանդակության մեկնությանը օգնում են նաև Բենիամինի բնակավայրի բազմագործառնական բնույթի մի շինության պեղումներից¹ հայտնաբերված մեկ տասնյակ եռանկյունաձև ձիթաճրագները:

¹ Հ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն , Դրասխանակերտի մ.թ.ա. 1-ին դարի մոնումենտալ կառույցի գործառնական մասին, ՇՊՄԺ հանրապետական 2-րդ գիտաժողովի զեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 1996, էջ 19:

Եռանկյունին բազմազան դրսևորումներ ունի՝ ըստ տարբեր ժողովուրդների դիցաբանական ընկալումների: Այն խորհրդանշում է՝ մայր-հայր-երեխա,² մարմին-խելք-հոգի:³ Եռանկյունին նաև պտղաբերության խորհրդանշան է:⁴ Հայտնի է, որ եռանկյունին Անահիտ դիցուհու խորհրդանշան էր, և եռանկյունի էին սրբազան երինջների ճակատի սպիտակ սեպածև նշանները, որոնք «*դիցուհու ջահն էին՝ խարանած երինջի ճակատին*»:⁵ Հայոց մայր դիցուհի Անահիտի մեծանունի սրբազան ցլերին հիշեցնող, ճակատի սեպածև նշանով ցլի պատկերով գունազարդ կարաս է հայտնի Դ-վինից:⁶ Եռանկյունածև ձիթաճրագները, հնարավոր է, նույնպես խորհրդանշում են Անահիտին: Եռանկյունու, որպես իգական խորհրդանշանի վկայության հետաքրքիր մի ավանդույթ է պահպանվել բանագիտական նյութում: Աշոցքի Ղազանչի գյուղում հարսնացու աղջիկներին բնորոշելու առաջին հարցադրումն է «*ինչպե՞ս եռանկյունու վիճակն*»:⁷ Եռանկյունին տիրական երկրաչափական ձև է հատկապես ընտանիքի և սիրո կապերի ամրացմանն ուղղված հմայական գործողություններում: Եռածալ են թուղթուզրի թղթերը, որոնք ի տարբերություն գլանածև փաթաթվածների, գործության ուժը պահպանում էին միայն որոշակի դեպքում և որոշակի ժամանակ:⁸ Թիվ 54 և 121 դամբարաններից գտնված իրերը տարբեր կողմերից դիտելիս կարելի է ընկալել և՛ որպես իգական, և՛ որպես արական խորհրդանշան: Հետևաբար, պիտի կարծել՝ թաղման ծեսում իրը ծիսական այս բովանդակության կրողն է և ընտանիքի խորհրդանշան:

Երկրաչափական սիմվոլների երկրաչափական կողը, կապված իրական օբյեկտների եզակիության և իդեալականացման հետ, հարմար միջոց է մասնավորապես ունիվերսալ սխեմաներ կազմելու համար, որոնք շեշտում և ընդգծում են տարբեր ոլորտների միասնությունը, ինչպես շրջանի և քառակուսու միասնությունը: Երկրաչափական խորհրդանշանները նկարագրում են տիեզերքի կառուցվածքը նրա և հորիզոնական, և ուղղահայաց ասպեկտներում:⁹ Բենիամինի թիվ 184 դամբարանից գտնվել է կրաքարից մի իր (տախտակ I, նկ. 4), որը կտրագված անկյուններով քառակուսի է՝ կենտրոնում միջանցիկ անցքով: Քառակուսին տարածության սահմանազատման նախնական ձևերից մեկն է, նաև տան, կառույցի հիմնական ձևերից մեկը:

Քառակուսին և շրջանը միավորող իրը կարող է խորհրդանշել նաև տղամարդ (քառակուսի) և կին (շրջան) սկիզբ՝ միավորելով արական և իգական սկիզբները: Հետերոգեն ծագմամբ և նշանակությամբ դիցաբանական խորհրդանշանների ամենատարածված ձևերից մեկը շրջանն է, որը որպես մարմին կազմված է ուղիղ կորից՝ առանց սկզբի և առանց վերջի և ցանկացած կետից ուղղված է դեպի անտես կենտրոն: Շրջանը հանդես է գալիս որպես գնդի ունիվերսալ պրոյեկցիա և դիցաբանական ավանդույթներում ընդունվում է որպես իդեալական մարմին: Եվ պատահական չէ, որ գունդը դիտվում էր ամասնամանի և սահմանափակման միասնություն, և աստվածների կերպարներն ընդունվում էին գնդի ձևով:¹⁰ Երկրաչափական որոշակի ձև ունեցող մեկ այլ իր գտնվել է թիվ 124 դամբարանից (տախտակ I, նկ. 1): Այն չեչաքարից է, քառակող՝ նիստերի վրա երկայնակի ակոսներով և, որպես երկրաչափական մարմին, քառակող սեղան է՝ մեկընդմեջ լայնացող և նեղացող նիստերով: Ինչպիսին է այս քարերի ծիսական դերը, դժվար է ասել, սակայն ակներև է, որ նպատակամղված են ինչ-որ գաղափարի և հավանաբար պահպանակի դեր են կատարել:

² J. Danielou, *Les symboles chretiens primitifs*. Paris 1961. page 38-46.

³ M. Granet, *La pensee chinais*. Paris 1934. page 17-24.

⁴ Н. Виноградова, *Символика алтарной композиции средневековой Японии*. в кн. *Искусство Востока и античности*. М., 1977, стр. 111.

⁵ Պլինիոսը, *Եր.*, 1959, էջ 548:

⁶ Գ. Քնչարյան, *Դ-վինը անտիկ ժամանակաշրջանում*, Եր., 1991թ. էջ, 42:

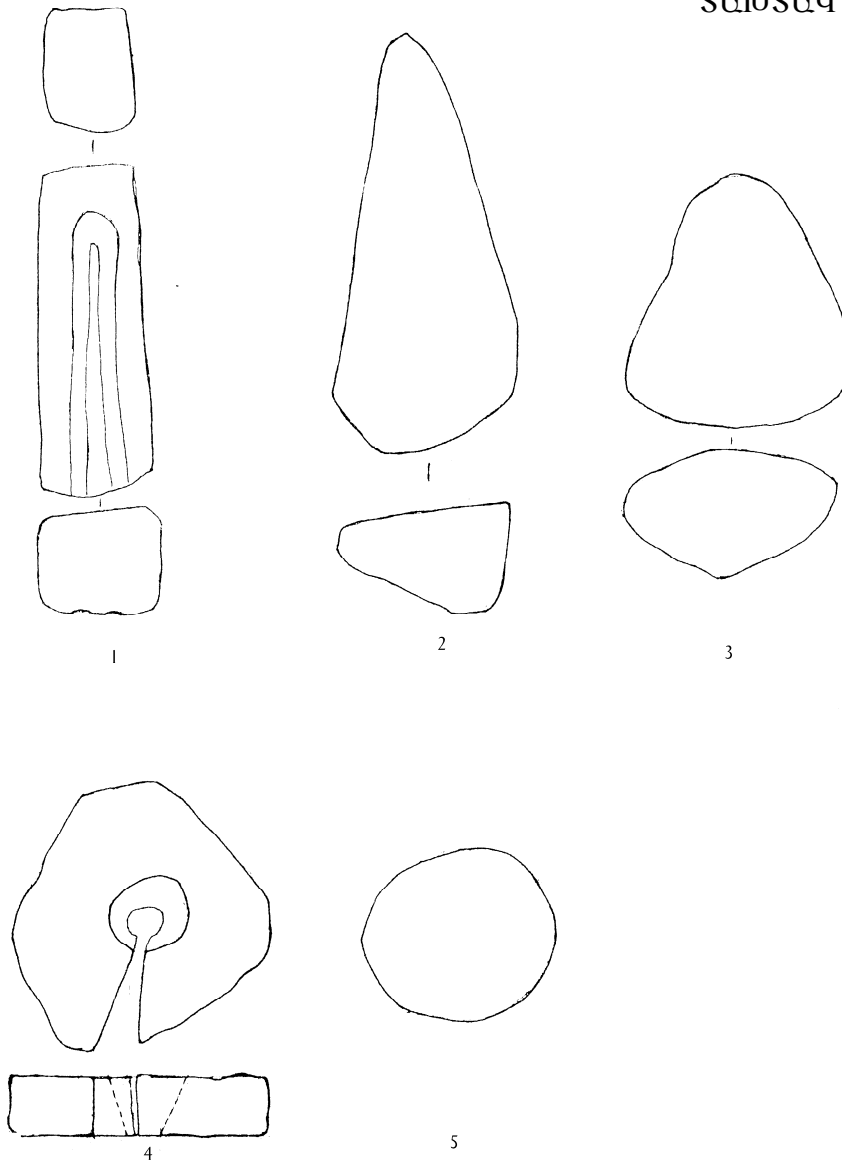
⁷ ԴԱԵ, *իմ գրառումներից*, Աշոցք:

⁸ Սո. Լիսիցյան, *Չանգեզուրի հայերը*, Եր., 1969, էջ 62:

⁹ *Мифы народов мира*. т.1. М., 1991, стр.272.

¹⁰ *Мифы народов мира*. т.2. М., 1992, стр. 19.

ՏԱԽՏԱԿ I

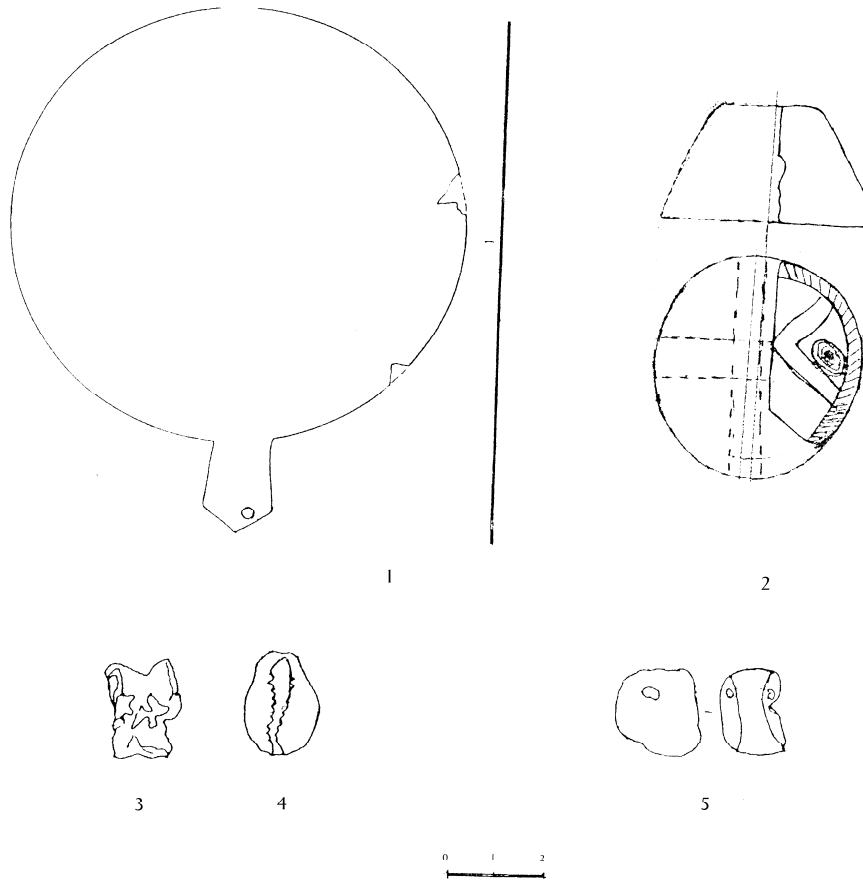
Բենիամինի գտածոների մեջ կա նաև քարից ձու (տախտակ I, նկ. 5), որը, որպես երկրաչափական մարմին, ձվածիր է: Չուն գտնվել է սալարկղում և դրված է եղել ննջեցյալի ոտքերի տակ: Հայտնի է, որ անտիկ աշխարհում ձուն ուներ մաքրագործող գործառնություն և օգտագործվում էր թաղման ծիսակարգի հետ կապված զոհաբերությունների ժամանակ:¹¹ Այն ամեն ինչի սկիզբ էր, ծառայում էր մաքրագործող զոհաբերության համար, և ձուն չէին ուտում:¹² Հունաստանում այն կապված էր թաղման

¹¹ Մ. Խ ա չ ա տ ը յ ա ն, Արտաշատ II, Եր., 1981, էջ. 57

¹² Ե. Կ ա տ ա ն յ ա ն, Грунтовые некрополи воспорских городов V-IV в. в. до н. э. и местные их особенности. МИА 1959, ном. 69. стр. 268.

արարողակարգի հետ,¹³ գալլերի մոտ մույնպես: Մեն-ժերմենի հնագիտական քանդա-
րանում պահվում են մ.թ. 1-2-րդ դարերով թվագրվող քարից ձվեր, որոնք ունեն հավի
ձվի չափեր և գտնվել են տարբեր դամբարանադաշտերից¹⁴:

ՏԱԽՏԱԿ II

Ազգագրական նյութերը փաստում են, որ ձվին հատկացվում էր չարքերին վանող հատկություն: Այս ծեսը 19-րդ դարում հայտնի էր ազգագրական տարբեր շրջաններում¹⁵ և նպատակաճանաչված էր չար հայացքը ձվի վրա գցելուն: Նույն պահպանական նշանակությունն ունեւր անասունների ճակատին ձու խփելը: Չուն կարևորվում է նաև հարսանեկան ծեսի հետ կապված արարողություններում. փեսային ձվածեղ կերցնելը, հարսանեկան սինիների վրա ձվածեղ դնելը և այլն:¹⁶ Երեխաներին *կոխ* հիվանդությունից բուժելու նպատակով գերեզմանի վրա ոտքերը լվանալուց հետո այնտեղ ձու և մեխ էին թաղում,¹⁷ որն անշուշտ մույն պահպանական իմաստն ունի: Շիրակում նորածին երեխային լողացնելիս այժմ էլ ձու են գցում տաշտի մեջ: Թաղման ծիսակարգում թեև հազվադեպ, բայց այժմ էլ հանդիպում է հանգուցյալի ոտքերի տակ թարմ ձու դնելու սովորույթը, որն ըստ հավատալիքի, դանդաղեցնում է դիակի քայքայ-

¹³ P. N i l l s o n, *Das Eium Tolenkult der Alten Archy fur Religions Wissenschaft: Leipzig, 1908, page, 530-540*

¹⁴ Մեն ժերմենի (*Ֆրանսիա*) հնագիտական քանդարան, թիվ 28002, 25476, 65100, 65160, 65476:

¹⁵ Մտ. Լ ի ս ի ց յ ա ն, *նշվ. աշխ., էջ, 809:*

¹⁶ Նույն տեղում, էջ, 810:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 50:

ման ընթացքը:¹⁸ Ալնհայտ է ծեսի վերապրուկային բնույթը, ուր անկախ նորոյա երանգավորումից, առկա է ձվին վերագրվող պահպանակի իմաստը:

Թիվ 2, 118 և 196 դամբարաններում գտնվել է մեկական վեգ (ճան): Գտնված բոլոր ճաները անմշակ են (տախտակ I, նկ.3): Ըստ կիրառության, վեգերը բաժանվում են խաղավեգերի և հմայիլների: Առաջինների շարքին են դասվում անմշակ վեգերը, իսկ երկրորդին՝ միջանցիկ անցքովները:¹⁹ Կա կարծիք, թե վեգերը դամբարաններում են դրվել խորհրդանշելով գոհաբերված կենդանիներին:²⁰ Ճաները կամ վեգերը որպես խաղալիքներ և հմայիլներ հայտնի են Հայաստանի բրոնզիդարյան հուշարձաններից՝ Լորուտ (վաղ բրոնզ),²¹ Մեծամոր (միջին բրոնզ)²² և Լճաշեն (ուշ բրոնզ):²³ Ճաներ հայտնի են նաև Հայաստանի անտիկ հուշարձաններից: Գտնվել են Գառնիից:²⁴ Մշակված վեգեր գտնվել են Արտաշատի մ. թ.ա. 1-ին դարի դամբարաններից, ինչպես նաև շերտից:²⁵ Արտաշատից գտնվել է նաև բրոնզից ձուլածո ճան:²⁶ Ճանի ձևով պատրաստված կավանոթ է գտնվել Պանտիկասպեյից մ.թ.ա.4-րդ դար: Անոթի շուրթը կտրված է,²⁷ հավանաբար այն օգտագործվել է ծիսական հեղման համար, ապա՝ ըստ ծիսակարգի կտրվել:

Հերոդոտոսի վկայությամբ, երբ Մանեսի որդի Ատյունի օրոք Լյուդիայում սով էր, փրկության միջոցներ որոնելով, հնարեցին գառ և վեգ խաղալը:²⁸ Հավանաբար հետագայում վեգը կապվել է վերապրելու գաղափարի հետ, և պատմական հենքի վրա էլ առաջացել է ծիսական իմաստը: Եվ պատահական չէ, որ վեգ-հմայիլը հունական աշխարհում համարվել է հաջողություն և երջանկություն բերող:²⁹

Այս ենթադրությունները հուշում են հայերենում փնտրել ճանի կամ վեգի նախնական իմաստը: Ծնունդ բառը հայերենում ծագում է *ճան* արմատից, ընդհանրապես արմատից է ծագել հայերեն բնիկ *ծին* բառը: Այս արմատը նույնն է *ճանաչել* արմատի հետ: ³⁰ *Ծին*-ը բնիկ հայ բառ է՝ ընդհանրապես արմատից, սամսկրիտերեն *jan* (ծնիլ), տարբեր լեզուներում *gne*, *gno*, *gen*, *gon* և այլն: Հայերենը ծագում է *gen* ձևից: Այս արմատը նույնն է *ճանաչել* արմատի հետ:³¹ Նույն *ճանաչել* իմաստն ունի *ճան* արմատը, որ բնիկ հայ բառ է հնախոսական ցուցիչ արմատից (կազմված է *ճան* արմատից անանգակաձևով): *ճանաչել*-ի նախնական ձևն է *ճանացել*: Նախաձայն ծ-ն ազդվելով ձևային, վերածվել է շշող ձ-ի:³² Այսինքն, *ճան* - ը նույն *ճան* - ն է ծ- ճ ձայնափոխությամբ՝ կազմված *ճան* արմատից ձևանանգակաձևով, որի ազդեցությամբ հետո ծ ձայնը դարձել է ճ:³³ *Ծին* - *ճանաչել*, *ճան-ճանաչել*: Այսինքն, *ճան*-ը նշանակում է *ծնվել*, *ծնել*: Հետևաբար թաղման ծիսակարգում ճանն ունի *ծնվել* իմաստը և վերածնության խորհրդանշել է:

Մի քանի դամբարաններում գտնվել են կտորիներ (թիվ 183 և 100) և բոժոժներ (թիվ 40, 43, 105):³⁴ Բոժոժները սովորական խխունջներ են, որ տարածված են նաև

¹⁸ Գ.ԱՆ, *իմ գրառումներից*, Աշոցք, գ. Թորոս:

¹⁹ Ն. Ե Ն զ ի բ ա ղ յ ա ն, *Հին Հայաստանի վեգ-հմայիլները և վեգ-խաղալիքները*, ԼՀԳ, 3, 1991, էջ 170:

²⁰ Թ. Խ ա չ ա տ ռ յ ա ն, *Древняя культура Ширака*. Եր., 1975, ժող. 144:

²¹ Վ. Ա վ ե տ յ ա ն, *Լճաշենի 1984-85թթ. պեղումները* ԼՀԳ, 1986, էջ 92:

²² Է. Խ ա ն զ ա ղ յ ա ն, Կ. Մ կ ը տ չ չ ա ն, Է. Պ ա ը ս ա մ յ ա ն, *Մեծամոր*, Եր., 1973, էջ 21, 66:

²³ Վ. Ա վ ե տ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 91:

²⁴ Ժ. Խ ա չ ա տ ռ յ ա ն, *Գարն*. Եր., 1976, ժող. 9:

²⁵ Ժ. Խ ա չ ա տ ռ յ ա ն, *նշվ. աշխ.* էջ 58:

²⁶ Բ. Ա ռ ա շ ե յ ա ն, *Արտաշատ I*, Եր., 1982, ժող. 34:

²⁷ Բ. Ք ե ը ը ս, *Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья* М., 1986, ժող. 81:

²⁸ Հ ե ը ը ը ը ը ը ն, Եր., Գիրք I, 94:

²⁹ Բ. Ք ե ը ը ս, *նույն տեղում*:

³⁰ Հ Ա ճ ա ղ յ ա ն, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ.1, Եր., 1971, էջ 443:

³¹ Նույն տեղում, էջ 457:

³² Նույն տեղում, էջ 182:

³³ Նույն տեղում, էջ 443:

³⁴ Լ. Ե զ ա ն յ ա ն, *Շունը և ձին անտիկ Բենիամինի թաղման ծեսում*, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի Գիտական աշխատություններ, հ. I, Գյումրի, 1998, էջ 53:

Հայաստանում: Կառուրին (տախտակ II, նկ.4), որ բերվում էր Հնդկական օվկիանոսից և Միջերկրական ծովից, անտիկ ժամանակաշրջանում լայնորեն օգտագործվում էր որպես զարդ: Նրան վերագրվում էր հնայական գործություն,³⁵ վերագրվում էր նաև չար աչքից պահպանելու գործություն³⁶ և օգտագործվում էր բուժական մոգության նպատակով:³⁷ Այս իրերի ծիսական իմաստի մեկնությունը հենց բառերի նշանակության մեջ է: Հայերենում հաճախ նույն իմաստն արտահայտվում է հոմանիշ բառերով: Լեզվի զարգացման ընթացքում շատ բառեր, նոր իմաստ ստանալով, կորցնում են նախնականի հետ կապը: Չանգակ և բոժոժ բառերը նախապես նշանակել են *իրև բժժանք, կախարդանք, հոռիք*:³⁸ Թաղման ծիսակարգում զանգակներն ու բոժոժները օգտագործվել են նախնական միացյալ իմաստով, որպես *բժժանք, հոռիք*, և, դրանով էլ պայմանավորված, պահպանակի դեր են կատարել:

Ուղեկցող նյութերի մեջ կան իրեր, որոնք թերի են կամ վնասված: Եվ հավանաբար միշտ չէ, որ այն կախված է հանգուցյալի սոցիալական վիճակից: Թիվ 183 դամբարանում գանգի վերևում դրված թասը տրամագծով կիսված է: Կիսված է նույն դամբարանից գտնված պիրիտից խորանարդաձև կախիկը, ինչպես նաև ապարանջաններից մեկը: Այս դամբարանը միակն է գտնված իրերի հարստությամբ ու բազմազանությամբ, և իրերի կտրված լինելը մեր կարծիքով չի կարող սոցիալական վիճակի արտահայտություն լինել: Թաղումը կատարվել է կարասի 20սմ լայնությամբ ժապավենների նավաձև շարվածքի վրա: Այսինքն՝ բացի ուղեկցող իրերից, բեկորային է նաև կարասը: Անկյունագծով կիսված է նաև Բենիամինի թիվ 184 դամբարանից գտնված կրաքարե իրը (տախտակ I, նկ. 4): Մեկ այլ հնայիլ (տախտակ II, նկ. 2), նույնպես կիսված (կտրված) գտնվել է թիվ 125 դամբարանից: Մի քանի դամբարանների ծածկասալերի վրա գտնված խեցեղենի բեկորները նույնպես ենթադրում են ծիսակարգի առկայություն:

Բրոնզիդարյան Հայաստանում դիամասնատման եղանակով կատարված որոշ թաղումների նյութեր դամբարանի մեջ դրվել են նախապես կտրելուց հետո:³⁹ Մեծամորի դամբարաններ վրա ևս հայտնաբերվել են խեցեղենի բեկորներ:⁴⁰ Եզիպտացիները Օսիրիսի հարությանը նպաստելու համար նրա գերեզմանի վրա խեցանոթների բեկորներ էին շարում:⁴¹ Անտիկ ժամանակաշրջանի հուշարձաններում ևս պահպանվել է հոգեհացի համար բերված անոթները կտրելու և կրակի մեջ նետելու ծիսակարգը: Ծիսակարգը կատարվել է նաև Բենիամինում: Արտաշատում այդ բեկորները որոշ դամբարաններում հասնում են մի քանի հարյուրի:⁴² Թաղման ծիսակարգում օգտագործված ամանները կտրելու սովորույթը մինչև 60-ական թվականները պահպանվել էր նաև լենինականցիների մոտ: Ըստ սովորության՝ գերեզմանոցից ոչինչ տուն չէր տարվում և գերեզմանի քարերին խփելով կտրում էին շշերն ու բաժակները:⁴³

Կապույտ ապակյա հոռուքի տրամագծով կիսված մի մասն է պահպանվել (տախտակ II, նկ.2): Իր ձևով այն հատած կոն է: Հարթ, ավելի լայն մակերեսը ողջ շրջագծով եզերված է կապույտ և սպիտակ ապակեթելի պարանազարդով, որից ներս շրջանը լայն սպիտակ ժապավենով բաժանված է չորս դաշտի: Խաչվող տրամագծերի՝ ժապավենով անջատված յուրաքանչյուր դաշտում պատկերված է եղել մեկ աչք, որը ենթադրում է չորս դաշտերից յուրաքանչյուրի կենտրոնում մեկական աչքի ընդելուզված լինելը: Աչքի պատկերն արված է սպիտակ և կապույտ շրջանների համադրմամբ,

³⁵ Ж Х а ч а т р я н , Гарни. Ер., 1976, стр. 109.

³⁶ Г. Б о р о з о в а, Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии, в кн. Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М., 1978, стр. 88; Ն Ա վ ա գ յ ա ն , Հայկական տարագ, Եր., 1983, էջ 94; Գ. Միքայելյան, Նոր Բայազետ (Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 11), Եր., 1980, էջ 142:

³⁷ В. Р т в е л а д з е, Могильник Кушанского времени в Ялангтуш-Тепе, СА, ном. 2, 1983, стр. 36.

³⁸ Հ. Ա ճ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 448:

³⁹ Օ. Խ ն կ ի կ յ ա ն, Դամբարանադաշտեր Միսիանի շրջանում, ԼՀԳ, 1984, 9, էջ 59:

⁴⁰ Է. Խ ա ն գ ա ն յ ա ն, Կ.Մ կ ռ տ չ յ ա ն, Է. Պ ա ռ ս ա մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 169:

⁴¹ Э. Ц е р е в, Лунный бог. М., 1976, стр. 364.

⁴² Ժ. Խ ա չ ա տ ը յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 47:

⁴³ Կ.Մ Ն ղ ը ը յ ա ն, Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լենինականցիների կենցաղում, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 6, Եր., 1974, էջ 249:

կենտրոնում ուռուցիկ, սև բիբով: Հուռուքը հավանաբար պատրաստվել է վզից կախելու համար, այդ պատճառով էլ դիտվող մակերեսն ավելի մեծ է: Միաժամանակ լուծվել է ծավալի և քաշի փոքրացման հարցը: Կոնաձև իրանի վրա պահպանված ուղղահայաց տրամագծով անցնող նույնատիպ անցքի հետ: Ընդելուզված մակերեսը եզրից դեպի կենտրոն թեքություն ունի, և կենտրոնի կտրված հատվածի վրա շոշափվում է փոքր գոգավորություն: Այստեղ ևս հավանաբար անցք է եղել: Իրը կտրված է հենց այս մասից, և մնում է միայն ենթադրություններ անել: Հուռուքի մակերեսին աչքերը շրջանաձև շարելը միայն գեղարվեստական լուծման արդյունք չէ, այլ նաև ցանկացած կողմից նայելիս պատկերի նույնատիպ ընկալում ապահովելը: Իսկ պատկերի բովանդակությունն ու նպատակը միասնական են: Պատկերին ուղղված չար հայացքը կարող է չեզոքանալ՝ դուրս թռչելով խաչվող անցքերից: Հուռուքն իր գուգահեռները չունի Հայաստանում: Պատրաստման տեխնիկայով, ոճական և գեղարվեստական առանձնահատկություններով այն սերտորեն առնչվում է առաջին դարերում պատրաստված աչքի ուլունքներին, որոնք գալիս են առաջին հազարամյակից և հանդիպում են անտիկ աշխարհի բոլոր երկրներում:⁴⁴ Ենթադրվում է, որ աչքի ուլունքները արտադրվել են Եգիպտոսում և Փյունիկիայում⁴⁵, և բացառված չէ, որ այս հուռուքը նույն ծագումն ունենա: Մյուսը հմայիլը, որը նույնպես թերի է, նախապես խորանարդի ձև է ունեցել (տախտակ II, նկ.5): Պահպանված մասի վրա կա մի անցք, նկատելի է նաև մեկ այլ անցքի հետք: Հավանաբար այս հմայիլը ևս խաչվող անցքեր է ունեցել:

Չար աչքի ազդեցության մասին հավատալիքներ հայտնի են բոլոր ժողովուրդների դիցաբանական ընկալումներում և պահպանվել են ազգագրական տարբեր ծեսերում և սովորույթներում: Հավատալիքի մասին հնագույն գրավոր վկայությունը գտնում ենք Խորենացու մոտ: Պատմելով Երվանդի մասին, Խորենացին ավելացնում է. « *Բայց ասեն զԵրուանդայ՝ ըստ հմայից դժնեայ գոլ ական հայեցուածով. վասն որոյ ընդ այգանալ աչարջացն սովորութիւն ունել սպասատրացն արքունի՝ վէմս որձաքարեայ ունել ընդդէմ Երուանդայ, և ի հայեցուածոցն դժնութենէ ասեն պայթել որձաքար վիմացն* »:⁴⁶ Դիցաբանական պատումը կոնկրետ կերպարի մեջ անձնավորել է չար աչքի բացասական ուժի ժողովրդական պատկերացումը:

Բենիամինի դամբարանադաշտից գտնվել է նաև հայելի (տախտակ II, նկ.1), որն ունի կտրատված եզրեր: Հայաստանի համաժամանակյա հուշարձաններից հայելիները գտնվել են Արտաշատից, Վաղարշապատից⁴⁷ և Գառնիից:⁴⁸ Արտաշատի հայելիները նույնպես բրոնզի թիթեղից են, անգարդ և, բացառությամբ մեկի, գտնվել են խիստ քայքայված վիճակում:⁴⁹ Արտաշատի դամբարաններում հայելիների առկայությունն ունի պաշտամունքային նշանակություն և կապվում է անդրշիրիմյան պատկերացումների հետ:⁵⁰ Հայելի գտնվել է նաև Անուշավանից: Բենիամինում պեղված ավելի քան 250 դամբարաններից միայն մի հայելի է գտնվել: Դամբարանադաշտում հիմնականում միջին և աղքատիկ թաղումներ են, և բնական է հայելու եզակի լինելը: Նույնիսկ հարուստ թաղումներ ունեցող դամբարանադաշտերում հայելիներ հազվադեպ են հանդիպում: Ույզարակում, որտեղ նույնիսկ հարուստ դամբարաններ են պեղվել, հայելիներ գտնվել են բացառապես միայն քրմուհիների դամբարաններից:⁵¹

Իրանում Անահիտին և Միհրին նվիրված տաճարից ևս գտնվել են հայելիներ, որոնք կանացի մոտավոր կերպարանք ունեն: Որպես կոթ պատկերված են ոտքերը, գլխի փոխարեն ամրացված է հայելու սկավառակը: Ըստ Գիրշմանի, հայելիները խոր-

⁴⁴ Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 81:

⁴⁵ М. А лек сее в а, *Античные бусы Северного Причерноморья. САИ, вып.1-12, М., 1978, стр. 46.*

⁴⁶ Մ ն վ ս ե ս Խ ո ռ ե ն ա ջ ի, *Պատմություն Հայոց, Եր., 1990, Գ II, ԽԲ:*

⁴⁷ Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 85:

⁴⁸ Ж. Х а ч а т р я н, նշվ. աշխ., էջ 97:

⁴⁹ Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 67:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 85:

⁵¹ О. В и ш н е в с к а я, *Культура Сакских племен низовьев Сырдарьи в VII-V вв. до н. э. Труды ХАЭЭ VIII. М., 1973, стр. 85.*

հրդանշում են Անահիտին և Միհրին:⁵² Միջին Ասիայի տարբեր հնավայրերի պեղումներից հայտնի են հայելին ձեռքին կանացի արձանիկներ:⁵³ Հավանաբար հայելին եղել է կանացի աստվածության ատրիբուտ, բայց եղել է կապված նաև արևի հետ: Մրա օգտին է խոսում նաև հայելուն վերագրված՝ գերեզման լուսավորելու հավատալիքը:⁵⁴ Հայելին հավանաբար կապված է ավելի հին հավատալիքի հետ, որի համաձայն հայելուն վերագրվում էր նաև պտղաբերության բարձրացման հատկանիշ: Այս գաղափարի հետ կապվում է հայկական հավատալիքներում հայելուն իզական հատկանիշ և միաժամանակ պտղաբերության ուժ վերագրելը: Ըստ հայկական ժողովրդական հավատալիքների, եթե առկահատիկի ժամանակ երեխան հայելի վերցներ, ապա հաջորդ երեխան աղջիկ էր ծնվելու:⁵⁵ Հավանաբար պտղաբերության հետ է կապվում նաև հայկական հարսանեկան նվագարաններից պարկապուկի վրա հայելի ամրացնելու սովորույթը: Իրանում, կապված հարսանեկան հայելու հետ, կար մի սովորույթ, ըստ որի, եթե այդ հայելին կտորվեր, նշանակում էր հարսի և փեսայի մահ: ⁵⁶Ման հավատալիք ունեն նաև տաջիկները:⁵⁷ Հայելու կտորվելը չարագուշակ է համարվում նաև հայերի մոտ:⁵⁸

Կտորված հայելիներ կամ հայելու կտորներ գտնվել են նաև սարմատական դամբարաններից⁵⁹, և ենթադրվում է, թե սարմատների համար հայելին ունեցել է մոգական նշանակություն, նաև մոգական ազդեցություն: Այս իսկ պատճառով էլ հայելին կտորում էին և նոր միայն դնում հանգուցյալի հետ՝ մոգական ուժերը համապատասխանեցնելով նոր վիճակին:⁶⁰ Քանի որ հայելին մոգական ուժերի կրողն է և իր վրա կրում է մարդու պատկերը, ուրեմն հայելու տիրոջ մահից հետո այն պիտի կտորվեր: Այսինքն կտորված հայելին խորհրդանշում էր մեռած մարդուն: Սարմատական քարոմներում բոլոր հայելիները վնասված են, և ըստ Խազանովի, դա արվել է հանգուցյալի հոգին ազատելու համար:

Հայելիների բեկորների օգտագործումը բնորոշ է նաև Միհրին: Հայելիները կտորում էին նպատակադրված, իրար հիշելու համար, հատկապես ամուսնուց, հարազատների երկար ժամանակով բաժանվելիս:⁶¹ Քանի որ հայելին ունի մոգական ուժ, ամբողջ մասի բաժանելով, հավանաբար մասն իր հետ տանում էր ամբողջի մի մասնիկը, այսինքն իրարից բաժանվող հարազատները փոխադարձ կապի և ազդեցության մեջ գտնվելով, բաժանվելիս էլ պահում էին այդ կապը: Հայելին այդ կապի կրողն էր ու պահողը: Հայելու կտորվելը տիրոջ մահը ենթադրող հավատալիք է շատ ժողովուրդների մոտ և պահպանվել Իրանում, նաև տաջիկների և ռուսների մոտ:⁶² Հայելու մոգական ուժի մասին հավատալիքներ կա նաև հայերիս մոտ, և հայելու կտորվելը նույնպես տան անդամի մահ է ենթադրում: Ըստ այդմ էլ պիտի ենթադրել, թե հանգուցյալի տանը հայելին փակելու հայերի սովորույթը կապվում է մոգական ուժի փոխներգործության շնորհիվ մեռածի պատկերը հայելու մեջ չտպավորվելու և ողջերին չվնասելու գաղափարի հետ: Հավատալիքը բխում է մոտ մարդու մահվան ժամանակ հայելին կտորելու սովորույթից:⁶³ Հայելին վնասելը կամ կտորելը կատարվում էր հանգուցյալի հոգին ողջերի աշխարհը չար մտադրություններով ներխուժելուց ետ պահելու համար: Քանի որ հայելին իր մեջ կրել էր նաև հանգուցյալի պատկերը, ուրեմն այն վնասելով, վնասում

⁵² R. Girshman, *Iran. Terrasses sacrees. Bard -e Nechandeh et Masdjidi Solaiman. Paris, 1976 v.1) page 117-118.*

⁵³ А. Литвинский, *Орудия труда и утварь из могильников Западной Ферганы, М., 1978, стр. 111.*

⁵⁴ M. Loeffler Delachaux, *Le cercle. Gen. 1947, page 313.*

⁵⁵ Ե. Լալաջան, *Հուղարկավորության և գերեզմանների զարգացումը Հայաստանում, «Տեղեկագիր» ՀՄԽՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի, Եր., 1928, 9, էջ 125:*

⁵⁶ С. Хедолят, *Нейрангистан. (Преднеазиатский этно-сворник). т. 1, М., 1958, стр. 258:*

⁵⁷ Б. Литвинский, *նշվ. աշխ., էջ 99:*

⁵⁸ ԴԱՆ, *իմ գրառումներից, Գյումրի:*

⁵⁹ Т. Кузнецова, *Зеркало в погребальных обрядах Сарматов. СА. 1988, ном. 4, стр. 52-61.*

⁶⁰ А. Хазанов, *Религиозно— магическое понимание зеркал у сарматов СЭ. 1964, ном 3, стр. 91—94.*

⁶¹ А. Маракеев, *Китайские бронзы из Басандайски. Томск. 1947, стр. 171.*

⁶² С. Хедолят, *նշվ. աշխ., էջ 253.*

⁶³ Б. Литвинский, *Зеркало в верованиях древних ферганцев. СЭ. 1964, ном. 3. стр.99.*

էր նաև հանգուցյալին և դրանով կանխում նրա վերադարձը: Ծիսակարգը պահպանել և մեզ է հասցրել մոզական գործողության հիմնական գծերը, որոնցում հայելու մահը նախորդել է տիրոջ մահվանը: Ելնելով վերոհիշյալից, կարելի է ենթադրել, որ հայելին նպատակամղված ձևով վնասելը կապված է թաղման ծեսի հետ և ողջերի վրա մոզական ազդեցության հետևանք է: Հայելին, որը տիրոջ արտացոլումն է պարունակում, հավանաբար դիտվել է նաև որպես նրա հոգու կրողը և ըստ այդմ էլ վնասվել է ողջերի աշխարհի ննջեցյալի վերադարձը կանխելու համար: Պատերազմի դաշտում, օտարության մեջ գտնվող հարազատների հետ հաղորդակցվելու համար հայելին դնում էին ջրի մոտ և գուշակություն անում:⁶⁴ Հեքիաթներում հայելու վիճակի փոփոխությունը՝ խամրելը, նախանշում էր հերոսի վիճակի վատթարացումը: Գուշակության մեջ հայելին ընկալվում է որպես կյանքի և բախտի պայծառության կամ խամրելու խորհրդանիշ:⁶⁵ Այս ամենը խոսում է մոզության մասին, որը բնորոշվում է որպես կոնտազիոզ ըստ Ֆրեզերի,⁶⁶ կամ պարգիանալ ըստ այլ հետազոտողների:⁶⁷ Այստեղ գործողությունն ուղղված է ոչ թե անմիջապես օբյեկտին, այլ նրա փոխարինողին և նրա միջոցով՝ արդեն հենց իրեն՝ օբյեկտին: Ըստ ամենայնի, հենց սրանով էլ կարելի է բացատրել Բենիամինում և Անուշավանում հայելիների վնասված լինելը: Վնասված հայելին փաստորեն մոզական գործողության արդյունք է՝ ուղղված ողջերին, և հոգեբանական որոշակի մթնոլորտն էլ ծնել է նման ծիսակարգը:

Բենիամինի անտիկ դամբարանների ուղեկցող որոշ իրերի ծիսական բովանդակության վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ինչպես ծեսն է նյութականացված, այնպես էլ ծիսականացված է ուղեկցող նյութը: Դամբարանում հայտնաբերված ամեն մի իր որոշակի ծիսական տարրի կրող է: Ունենալով տարբեր ակունքներից սերող ծիսական տարրեր բովանդակություն՝ բոլոր իրերը պահպանակի դեր են կատարել և միաժամանակ նպատակամղված են մի հիմնական գաղափարի՝ վերածնության ապահովմանը:

РИТУАЛЬНЫЕ ПРЕДМЕТЫ В АНТИЧНЫХ ЗАХОРОНЕНИЯХ БЕНИАМИНСКОГО МОГИЛЬНИКА

_____ Резюме _____

_____ Л. Еганян _____

В захоронениях Бениаминского античного могильника 2–5 в.в. нашей эры найдены каменные предметы разных геометрических форм, которые не имеют бытового назначения. В нескольких захоронениях сопровождающий материал частично поврежден или поломан.

При сравнении мифологических, этнографических материалов с данными ритуала захоронений античного могильника показывает, что каждая деталь ритуала, каждый предмет имеет свою функцию и определенную цель в ритуальном процессе. Роль зеркала, каури, астрагала, ритуальных камней различных геометрических форм заключается в предотвращении порчи и злых сил, а весь ритуальный комплекс процесса захоронения подчинен главному – идее возрождения.

⁶⁴ ԴԱՆ, իմ գրառումներից, Աշոցք:

⁶⁵ ԴԱՆ, իմ գրառումներից, Գյումրի:

⁶⁶ Д. Фрезер, Золотая ветвь. М., 1980, стр. 49-60.

⁶⁷ С. Токарев, Сущность и происхождение магии. Труды ИЭ. 1959, стр. 22.